
KORA ÚJKOR

A térképészet mint a gyarmatosítás eszköze: Sir Humphrey Gilbert 1523-as észak-amerikai utazása

Nathan Probasco, az iowai Briar Cliff Egyetem¹ munkatársának 2014-es tanulmánya a Nebraskai Egyetemen készített doktori disszertációja egyik fejezetén alapul. Az írás a *Renaissance Quarterly*-ben jelent meg, amely a Renaissance Society of America (az Amerikai Reneszánsz Társaság)² hivatalos lapja, és a University of Chicago Press³ adja ki. A Társaság 1954 óta működik, és világszerte több mint hatezer tagot számlál.

Nathan Probasco *A térképészet mint a gyarmatosítás eszköze: Sir Humphrey Gilbert 1523-as észak-amerikai utazása* című írásában a szakirodalom (itt a szerző elsősorban a *The History of Cartography Series*-re gondol)⁴ azon állításával kíván szembeszegülni, amely a kora újkori angol gyarmatosítókat úgy mutatja be, mint akik atlanti utazásaik során és kolonizációs tevékenységükben kevésbé hagyatkoztak kartográfiai anyagokra. A szerző kutatását széles forrásbázisra építette, számos nagy-britanniai (British Library, British Museum, London, Hatfield House Archives, Hatfield, The National Archives, Kew) és amerikai intézetben (Free Library of Philadelphia, Library of Congress, Washington, DC, Newberry Library, Chicago) megfordult.

A szerző által elemzett expedíció magyar szempontból is köztudottan jelentős, hiszen az utazás egyik résztvevője Budai Parmenius István (Stephanus Parmenius Budeius, c. 1555–1583) volt. Parmenius 1581-ben jutott el Oxfordba, ahol Richard Hakluyt, geográfus, az amerikai gyarmatosítás egyik korai előmozdítója, bemutatta őt a felfedező Humphrey Gilbert-nek, akinek öt vitorlásból álló flottája 1583 júniusában indult útnak Észak-Amerikába. Budai Parmenius István krónikásként kísérte el a gyarmatosítókat. Augusztus elején kötöttek ki Új-Fundlandon, és addigi útjukról

1 Az 1930-ban alapított intézmény a katolikus egyházhoz és a ferences rendhez kötődik.

2 <http://www.rsa.org/> [utolsó megnyitás dátuma: 2015. szeptember 15.]

3 <http://www.press.uchicago.edu/index.html> [utolsó megnyitás dátuma: 2015. szeptember 15.]

4 A *The History of Cartography Series*, azaz a Térképészet Története Sorozat 1987 és 2015 között megjelent kötetei közül a David Woodward szerkesztésében 2007-ben kiadott *Cartography in the European Renaissance* című munka bizonyos állításaival vitatkozik a szerző.

a fiatal magyar humanista levélben számolt be Hakluyt-nak.⁵ Három héttel a levél kelte után azonban a hajó, amelyen Parmenius utazott, zátonyra futott, és elsüllyedt. Az ifjú költő, akinek nevét ma a kanadai St. John városában emléktábla őrzi, a tengerben lelte halálát. Budai Parmenius Istvánt Kropf Lajos fedezte fel újra a magyar közönség számára, aki 1889-ben a Századokban jelentetett meg tanulmányt róla.⁶

Nathan Probasco alapállítása, hogy a „gyakran marginalizált és félreértett” Gilbert-féle vállalkozáshoz „Norumbega” gyarmatosítására (amely elnevezés alatt körülbelül a mai Új-Angliát értették a kora újkorban) a szervezők „legalább öt külön nyomtatott és kéziratot térképet készítettek egy olyan időszakban (1580 és 1583 között), amikor a Föld nyugati feléről jóformán semmiféle angol térkép nem létezett [...]”.⁷

A tanulmánnyal a történész ahhoz a szakirodalmi párbeszédhez kíván hozzájárulni, amely a közelmúltban a kora újkori térképeket mint „a tudásról és hatalomról folyó diskurzust” kezdte multidiszciplináris eszközökkel újraértelmezni. A térképi ábrázolás, illetve a földrajzi nevek, az üres tér motívuma „hermeneutikai és szemiotikai” elemzésével Probasco feltárja azok szerepét az expedíció előmozdításában, a szükséges támogatás megszerzésében, és a hatalmi viszonyok érzékeltetésében. „Anglia történelmében először Észak-Amerika vált betelepítendő, és nemcsak megkerülendő területté vált, és a térképészet jelentős szerepet játszott ebben az átalakulásban” – állapítja meg a szerző.⁸

Humphrey Gilbert – írja Nathan Probasco – éveket töltött az expedíció előkészítésével, és munkáját a korabeli Anglia legjelesebb térképészei se-

5 A levél (De navigatione Humfredi Gilberti ad deducendam in novum orbem coloniam suscepta, carmen epibatikon) digitalizálva olvasható itt: <https://archive.org/details/denav-igationehu00budegoog/utolsó/megnyitás:2015.szeptember15>.] Magyar-angol fordítása megtalálható Balázs Dénes Budai Parmenius István levele Új-Fundlandról Richard Hakluyt-nak Oxfordba, 1583. augusztus 6. című publikációjában. (Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 7. k. 1989., 78–80.)

6 Kropf Lajos: Budai Parmenius István. In: Századok, 1889. (23. évf.) 2. sz. 150–154.; továbbírt szakirodalom: The New Found Land of Stephen Parmenius. The life and writings of a Hungarian poet, drowned on a voyage from Newfoundland, 1583. Szerk. és latinból ford., jegyzetekkel ellátta: David B. Quinn, Neil M. Cheshire. Toronto, Buffalo, 1972.; David B. Quinn: Budai Parmenius István: az első magyar utazó Észak-Amerikában. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1974. (78. évf.) 2. sz. 203–210.; Balázs Dénes: Budai Parmenius István, az első magyar tudós utazó Amerikában (1583). In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 7., 1989. 3–8.

7 Probasco, 2014. 426.

8 i. m. 426–427.

gítették: John Dee,⁹ akit Gilbert 1567 óta ismert, Simão Fernandes,¹⁰ Michael Lok¹¹ és Richard Hakluyt.¹² Munkájukban az Erzsébet-kori Anglia kartográfusai az elérhető legfrissebb atlaszokra, navigációs kézikönyvekre és almanachokra támaszkodtak. Az uralkodó támogatásának megszerzése kulcsfontosságú feladat volt az expedíció sikeréhez, ugyanakkor nehézségekbe ütközött Gilbert előző, 1578-as akciójának kudarca és kalózkodásba fulladása miatt. A királynő a történetek után visszavonta a korábban Gilbert részére kiállított uralkodói rendeletet, amelyben engedélyt adott az amerikai gyarmatalapításra.¹³

A tanulmány legrészletesebben John Dee kéziratoss térképeivel foglalkozik.¹⁴ Az első térképet Dee még 1580-ban alkotta meg, hogy Humphrey Gilbert számára megkönnyítse az expedícióhoz szükséges uralkodói jóváhagyás megszerzését, a másodikat pedig, amelyet Gilbert flottája az óceánon való átkeléshez használt, 1583-ban szerkesztette.

Az első, pergamenre készített térképnek szánt fő feladat az volt, hogy bizonyító erővel szolgáljon – akár a Titkos Tanács, a bíróság, vagy a parlament előtt is – arról, hogy az angoloknak joga van a gyarmatosításhoz Norumbega területén. Azt is remélhették, hogy Gilbert visszakapja uralkodói pátiensét a kolonizálásra. Céljaiknak megfelelően John Dee Norumbegát helyezte el a térkép közepén, amely a kortárs térképekhez képest pontosabban ábrázolta Észak-Amerikát. A kartográfus-matematikuss további szempontjai a térkép elkészítésénél Probasco szerint az alábbiak voltak: a XVI. századi térképeken egyre nagyobb számban előbukkanó ún. fantom-szigetek több-

9 John Dee (1527–1608) matematikus, természetfilozófus, aki tanulmányait Cambridgeben kezdte, majd a kontinensen folytatta többek között a neves térképész-matematikussok, Abraham Ortelius-tól és Gerardus Mercatortól tanult. I. Erzsébet tudományos és orvosi tanácsadója volt, és több felfedezőút előkészítésében részt vett, így Martin Frobisher 1576–1578-as Kanadába irányuló expedíciójában is. Dee-t ugyancsak rendkívül érdekelte az asztrológia és az okkult tudományok.

10 Simão Fernandes (c.1538–c.1590) portugál származású tengerész, élete bizonyos szakaszaiban kalóz, akire leginkább kolóniaalapítási kísérletei miatt emlékeznek, melyek során az 1580-as években két expedíciót irányított Roanoka szigetére (a mai Észak-Karolina területén). Amerika keleti partvidékéről készített térképe Sir Robert Bruce Cotton könyvtárában maradt fenn, akinek gyűjteménye a brit nemzeti könyvtár alapját képezte.

11 Michael Lok (c. 1532– c.1621) angol kereskedő, aki otthoni tanulmányai végeztével több mint két évtizedet Flandriában és Spanyolországban, illetve a levantei kereskedelmi útvonalakon hajózva töltött. Lok 1576-ban Martin Frobisher expedíciójának fő támogatójaként szerzett nevének ismertséget.

12 Richard Hakluyt (1553–1616) angol szerző, aki legjelentősebb munkáit azért írta, hogy népszerűsítse Észak-Amerika angolok általi betelepülésének tervét.

13 Probasco, 2014. 427., 431.

14 i. m. 428–446.

ségét eltüntette, hogy az Anglia és Norumbega közti utazást minél akadálymentesebbnek mutassa; felrajzolta a hosszúsági és szélességi köröket, és a legjelentősebbnek ítélt negyvenötödik északi szélességi kört – akárcsak más fontos földrajzi helyeket – vörössel jelölte. Ez volt az a vonal, amely fölött Dee érvelése szerint a sapnyoloknak már nem lehettek gyarmatosítási követelései, ami nagyon fontos indok volt, miután Gilbert korábbi (1578-as) szabadalma csak „más keresztény uralkodó vagy nép által” nem birtokolt földekre adott kolonizálásra jogokat. „A még nagyjából felfedezetlen észak-amerikai belső területeket Dee majdnem teljesen jelöletlenül hagyta, hatékonyan *terra nullius*-ként különböztetve azt meg, amely nem tartozott valamely európai nemzet szuverenitása alá... [...] vagyis Dee az expanziót készítette elő.” A kortársak közül többen úgy gondolták, hogy Észak-Amerika lehetne az új otthona Anglia gyorsan növekvő népességének.

John Dee-nek a térkép elkészítésében segítségére volt Simão Fernandes saját készítésű, dél-és észak-amerikai utazásain alapuló térképe. A többi rendelkezésre álló térképhez képest Fernandes-é jóval pontosabban ábrázolta Norumbegát, ahová 1580 második felében Gilbert egyik hajóján személyesen látogatott el.

Humphrey Gilbert-nek szüksége volt egy tengerhajózási térképre, amely a lehető legbiztosabb útvonalat biztosíthatta flottája számára az Atlanti-óceánon keresztül. Probasco megemlíti, hogy Norumbega körül összesen két ismert hajós járt Angliából, Fernandes és John Walker, ők azonban mindketten elérhetetlenek voltak Gilbert 1583-as expedíciója számára, mivel az előző évben Edward Fentonnal (?–1603) tartottak világ körüli hajóútján. A tengerhajózási térkép elkészítésében Dee korábbi tapasztalataira támaszkodhatott abból az időből, amikor Martin Frobishernek segített előkészíteni utazását az Északnyugati átjáró megtalálásához (1576-ban). 1583 előtt azonban Dee most bemutatott két térképén és egy 1576-os „kezdetleges” darabon kívül az angol tengerhajózási leírások és térképek nem ábrázolták Észak-Amerikát.

John Dee a caboti példa alapján Norumbegát szigetként rajzolta meg, és Michael Lok térképét ismerve két útvonalat is ábrázolt, amelyeken keresztül Japán és Kína megközelíthető, továbbá pontosította (Ortelius és Mercator 1560-as évekbeli világtérképeihez képest) az Atlanti-óceán északi felének szélességét a legnyugatibb angliai pont és Újfoundland között. Dee valószínűleg igénybe vette William Borough tudását is, aki 1579-ben készített kézikönyvet a vitorlázási irányokról Atlanti Kanada felé. A tengerhajózási térképet Gilbert olyan nagyra becsülte, hogy gyarmatosítási szabadalomlevélével egy helyen tartotta, és minden igyekezetével próbálta távol tartani

azt a spanyolok kémjeitől, akik már 1578-as útján is beférkőztek legénysége soraiba.

A tanulmány következő része Richard Hakluyt nyomtatott térképeivel foglalkozik,¹⁵ amelyek elsődleges célja az angol gyarmatosítás népszerűsítése volt. Hakluyt 1582-ben adta ki első munkáját, amellyel befektetőket célzott meg (*Divers Voyages Touching the Discoverie of America...*), és ugyanekkor jelent meg Budai Parmenius István *De Navigatione* című latin nyelvű verse, amellyel humanista körökből igyekeztek támogatókat szerezni Gilbert ügyének. Könyvében Hakluyt elsősorban az addig Észak-Amerikáról elérhető leírásokat és az Anglia gyarmatosító szándékát legitimizáló iratokat gyűjtötte össze, és felkérte Michael Lokot, hogy készítsen egy térképmellékletet. Lok részt vett Frobisher utazásainak előkészítésében, és több évtizedes utazó kereskedői karrierje során jelentős térképészeti és navigációs gyűjteményt is felhalmozott. Lok fametszésű térképet készített, amely azonban nem lehetett olyan pontos és részletes, mint John Dee-é, vagy Fernandes-é, a Titkos Tanács ugyanis megtiltotta, hogy az újonnan tett felfedezéseket az expedíciókban részt vevők nyomtatásban publikálják. A titkolózás oka abban rejlett, hogy a fenti információkat nem kívánták a rivális államok tudomására hozni. Lok térképe azonban így is meglehetősen drága és lassú eljárással készült, amiben Probasco ismét annak bizonyítékát látja, hogy Gilbert és társai nagy jelentőséget tulajdonítottak a térképeknek. Lok térképe elsősorban azt kívánta hangsúlyozni, hogy Anglia és Norumbega mennyire közel vannak egymáshoz (ellentétben Dee hajózási célokra készített térképével, amely az óceánt valódi szélességében igyekezett megjelölni). A szerző kutatása alapján a Hakluyt-féle kiadvány (amely tartalmazta a legkorábbi és legfrissebb angol térképet is Dél- és Észak-Amerikáról) legalább néhány támogatót szerzett Gilbert ügyének.

A tanulmány utolsó részében Probasco kitér arra, hogy milyen szerepet szánt volna Humphrey Gilbert a kartográfiának és a felbért térkép-készítőknek, amennyiben gyarmatalapítása sikeres lett volna.¹⁶ A földrajzi pontosítás jelentette utazáskönnyítő előnyön kívül Gilbert további anyagi támogatást is biztosítani kívánt magának a részletes térképekkel: a középkori földrajzi munkák mintájára a Norumbegán talált nyersanyagokat, sőt az őslakos indián törzseket és fő javaikat is feltűntette volna, hogy a kereskedőket érdekeltté tegye vállalkozásában. Az indián törzsek lakhelyének, egymás közti viszonyainak térképre ültetése hasznosnak bizonyult volna egy esetleges konfliktushelyzetben a gyarmatosítók és az őslakosok között.

15 i. m. 446-453.

16 i. m. 453-462.

Az expedíció során Thomas Bavin kapta a feladatot, hogy folyamatosan feljegyzéseket készítsen a tengerhajózási segédletek és térképek pontosításához, és segédek egész csoportja segítette őt számításaiban. A számításokban Bavin, akiről a Gilbert-féle vállalkozásban betöltött szerepén kívül más információ nem maradt fenn, William Borough és Robert Norman legújabb navigálási eszközeire támaszkodhatott. A Bavin által készítendő térképekhez nemcsak költséges alapanyagokra volt szükség, hanem az első angol térképészeti szimbólumokat tartalmazó jelmagyarázat megalkotásához is. Különösen jelentős feladat volt a korban minden öböl és torkolat, illetve hajózható folyó minél pontosabb meghatározása, mivel ezek mindegyike a potenciális útvonalat rejthette a régóta kutatott Északnyugati átjáróhoz. Hiába volt azonban Gilbert és köre a legújabb térképészeti fejleményekkel felszerelve, azok nem lettek volna megfelelőek ahhoz, hogy Angliát riválisaihoz képest komoly előnyhöz juttassák. Az expedíció azonban többszörösen tragédiába torkollt, Bavin addig készített térképei a Delight hajóval (és a fiatal Budai Parmenius Istvánval) együtt süllyedtek Sable szigeténél a tenger mélyére. Ha néhány térkép Gilbert hajóján maradt is, azok is elvesztek nem sokkal később, mikor fregattja felborult és elveszett az Azori-szigetekről északra. Humphrey Gilbert öröksége azonban Probasco megfogalmazásában tovább élt féltestvére, Walter Raleigh Roanoke kolóniáján. A szerző őt, John Dee-t, Richard Hakluyt-ot és az expedíciót segítő kör többi tagját azok közé helyezi el, akiknek köszönhetően a XVI. század végére az angol térképészet gyors fejlődésnek indult.¹⁷

Nathan Probasco: Cartography as a Tool of Colonization: Sir Humphrey Gilbert's 1583 Voyage to North America (A térképészet mint a gyarmatosítás eszköze: Sir Humphrey Gilbert 1583-as észak-amerikai utazása). In: *Renaissance Quarterly* 67 (2014) 425–472. o.

Zádorvölgyi Zita

17 i. m. 462–465.